

## CORESPONDENȚA PANAIT ISTRATI – ROMAIN ROLLAND AVATARURILE UNUI „DISCURS ÎNDRĂGOSTIT”

**Bianca Burța-Cernat\***

*ABSENCE. Tout épisode de langage qui met en scène l'absence de l'objet aimé – quelles qu'en soient la cause et la durée – et tend à transformer cette absence en épreuve d'abandon (Roland Barthes, Fragments d'un discours amoureux).*

*Celui qui admire seul un panorama, qui lit seul un beau livre, qui écoute seul une symphonie, sans sentir l'absence de l'ami, n'admire rien, ne lit rien et n'écoute rien sinon les vociférations de sa fatuité.*

*Et c'est sur cette amitié que j'avais bâti tous mes idéaux (Panaït Istrati, Dernières paroles).*

*Si le Destin décide que je dois mourir sans vaincre, dites aux hommes – oh! à peu d'hommes! – que je suis mort en les aimant! Jamais mon griffonage ne sera à la hauteur de mon amour, et jamais l'Art ne me paiera de tout ce que j'ai souffert pour lui (Panaït Istrati, le 16 juin 1922, dans une lettre adressée à Romain Rolland).*

Întreținută de-a lungul unei perioade suficient de îndelungate, 1919–1935, și publicată pentru prima dată integral în 1987, într-un număr special din *Les Cahiers Panaït Istrati*<sup>1</sup> – reunind scrisori și cărți poștale, cărora li se adaugă o serie întregă de documente complementare –, corespondența dintre Panaït Istrati și Romain Rolland se dovedește cât se poate de elocventă pentru parcursul autorului *Chirei Chiralina*, pentru condiția unui om și a unui scriitor revoltat. Insuficient exploatată până acum de comentatori, ea merită un capitol aparte în biografia operei istratiene. Se regăsesc aici marile obsesii ale scriitorului și cele mai importante evenimente ale vieții sale de după 1919, temele sale preocupante, intim legate de condiția

---

\* Institutul de Istorie și Teorie Literară „G. Călinescu” al Academiei Române; e-mail: bianca.cernat2015@gmail.com.

<sup>1</sup> Volumul a fost retipărit în 1989, fără modificări, la Canevas éditeur, Paris, sub titlul *Correspondance integrale Panaït Istrati–Romain Rolland. 1919–1935*. Studiul de față citează ediția din 1989.

omului modern sau de irezolvabilul conflict, în interiorul artei/literaturii moderne, între „angajament” și gratuitate.

### Semnificațiile unei scrisori trimise în necunoscut

La începutul lui 1919, Panait Istrati, plecat deja de trei ani din România și suferind de o boală pulmonară, e internat la sanatoriul elvețian Sylvane-sur-Lausanne, unde, împrietenindu-se cu scriitorul Josué Jéhouda, ia cunoștință de opera lui Romain Rolland. Operă pe care, la ieșirea din spital, o va citi aproape integral. Întâlnirea livrescă cu autorul lui *Jean-Christophe* îi aduce lui Istrati revelația unui mesaj umanist și a unei literaturi care, dincolo de orice fel de artificii scripturale, vorbește despre natura profundă a omului, despre sfâșierile și luptele sale lăuntrice. E o perioadă grea pentru Istrati: mama sa (Joița Istrate) se stinge, în primăvara acestui an, la Brăila, fără a fi apucat să-și vadă fiul ajuns „om cu căpătâi” și, mai dramatic, fără a-l mai fi revăzut după plecarea din 1916 – fapt pentru care acesta își va face, de acum înainte, în permanență reproșuri. Mai singur, mai demoralizat, întrezărește în cărțile lui Romain Rolland un suport în luptele sale de rutină, ca și în „lupta” cu un destin nebulos, pe care, pe cât de anxios, pe atât de voluntar, ar vrea să și-l construiască singur, nu să-i fie decis din afară.

Când, tot în 1919, în „Tribune de Genève” se anunță sosirea lui Romain Rolland la Hotel „Victoria”, Istrati – angajat, la acea dată, la garajul Peugeot din Geneva – îi adresează o lungă și impresionantă confesiune (datată 20 august 1919), devenită ulterior celebră, citată în toate comentariile dedicate lui Istrati. E o autobiografie (întinsă pe douăzeci de pagini), redactată într-o stare de maximă febrilitate interioară, vădind, cu toate acestea, un control stilistic remarcabil; este, trebuie spus, mai mult decât o scrisoare obișnuită: textul reprezintă, simbolic, actul de naștere al unui nou scriitor. Valențele literare sunt în afara oricărei îndoieli. Numeroase detalii din această scrisoare vor fi reluate de autor în literatura sa propriu-zisă, în variate configurații. E textul unui avizat în materie de strategii retorice, al cărui condei așterne cu maximă siguranță, fără trac în fața paginii albe, mărturisirea propriei sale nesiguranțe – mărturisire pe care, în același timp, recursul la „stil” nu o falsifică, nu o literaturizează:

„Un homme qui se meurt vous prie d’écouter sa confession. [...]

Celui qui vous écrit ces lignes est un homme qui connaît également la vie, et qui, en ce moment, va à la dérive sur la mer orageuse de la souffrance; il se meurt pas tant par son corps affaibli, que par sa foi ébranlée.

D’ailleurs, vous me connaissez, vous m’avez vécu; et moi, je ne vous connais pas moins, je vous ai vécu également. Vous me comprendrez, malgré mon impuissance de langage, malgré le manque de style et la pauvreté de mon verbe... [...] Mais j’ai eu au moins cette chance d’être né avec la langue

qui se fait comprendre même quant on reste muet, immobile; et si nous n'étions pas si loin placés l'un de l'autre sur cette injuste échelle sociale, si nous pourrions nous rencontrer sur le même promenoir, nos pas se dirigeraient chancelants, sous l'impulsion d'une réminiscence millénaire et divinatrice, vers le même pôle, vers l'unique pôle de la Compréhension universelle”<sup>2</sup>.

Fraza istratiană – aici, ca în majoritatea scrierilor autorului – se articulează contradictoriu (dar contradicția este chiar figura de gândire ce definește spiritul istratian) la intersecția dintre un stil supravegheat și o emoționalitate lăsată să se exteriorizeze liber, în afara obișnuitelor constrângeri. „Afectivul” Istrati a ales să scrie într-o limbă a raționalității exemplare, forjându-și expresia prin lecturi din clasicii literaturii franceze; și melanjul „exotic” de pasionalitate netrucată și de rigoare stilistică iese în evidență la fiecare întorsătură de frază. Când, ajungând în Elveția, se apucă să învețe limba franceză, Istrati nu procedează cum ar fi procedat, firesc, un emigrant de condiția sa, un *nescriitor*, un lucrător cu ziua, care, amestecându-se printre oameni asemenea lui, ar fi deprins la modul spontan vorbirea străzii, cu specificele-i abateri de la limba literară, fără a conștientiza structuri lexicale sau sintactice ca atare. Nu. Istrati, absolvent a patru clase doar, are, în această privință, scrupulele, ca și inhibițiile, unui om cu școală. La Leysin, unde își tratează tuberculoza, se izolează patru luni, învățând franceza pe cale livrescă: prin intermediul literaturii și al dicționarului – etern invocatul „dicționar”, cartea sa de căpătâi, revelație a adolescenței sale. Localnicii cu care intră în contact au de ce să se mire: în fața lor stă un zugrav sau un mecanic care „vorbește ca din cărți” – și încă din cărți nu contemporane, ci ale clasicilor. Dacă nu merge până acolo încât să consulte și gramatici, aceasta se întâmplă doar în virtutea vechii, încăpățânatei sale împotriviri față de conformismul școlii și regulile sterile ale „grămăticilor”:

„Le 31 mars 1916, je quitte ma mère en larmes... [...] et je viens en Suisse, à Leysin.

Je ne connais pas la langue que pour demander du pain et produire l'hilarité; je prends Télémaque et un dictionnaire et je commence à déchiffrer. C'est ainsi que j'appris le français, il y a trois ans et demie. Je n'ai jamais regardé dans une grammaire, même dans ma langue, que je peux enseigner à quelques professeurs. C'est ainsi que j'ai lu une bonne partie des classiques français et 15 volumes de votre œuvre”<sup>3</sup>.

Modestul Istrati, care își amintește despre sine, cu un orgoliu al autoflagelării, detalii inconvenabile, nu e, de fapt, deloc modest. Narațiunea pe care o așterne aici

<sup>2</sup> Panait Istrati (Geneva, 20 august 1919), în *Correspondance integrale Panait Istrati-Romain Rolland. 1919-1935*, ed. cit., p. 21.

<sup>3</sup> *Ibidem*, p. 28.

pe hârtie este aceea a unei victorii: a învățat singur limba franceză și-i poate citi pe clasici; cât privește limba maternă, ar fi în măsură, el, muncitorul obscur, să o predea chiar unor profesori... Când, cu câțiva ani în urmă, scrisese un articol unde susținea că adevăratul lucrător intelectual e de căutat nu în școli, ci în atelierile muncitorești<sup>4</sup>, voise să vorbească, desigur, și despre sine. Revenind la strategia sa de *captatio* din scrisoarea către Rolland: el procedează prin învăluire: se scuză că nu stăpânește limba franceză – într-o limbă franceză, totuși, fluentă, chiar cu elegante efecte de stil – pentru a ajunge, din aproape în aproape, dintr-o figură de stil într-alta și din eufemism în eufemism, la ceea ce îl preocupă cu adevărat: chestiunea unei ideale „înțelegeri universale” și a unei limbi comune ce transcende toate diferențele, de la cele lingvistice și etnice la diferențele de statut social. Mai mult: se mândrește, în stilul său deja recognoscibil, prin care își joacă (auto)ironic modestia (*Mais j'ai eu au moins cette chance d'être né avec la langue qui se fait comprendre même quant on reste muet, immobile*), se mândrește cu faptul că el, cel atât de umil, stăpânește „cel puțin” acel limbaj al inefabilului, singurul care poate intermedia „înțelegerea universală” dintre oameni. Păstrând aparențele unei politeți fără fisură, autorul acestor rânduri își asaltează, deloc ezitant, destinatarul, forțează, parcă, o recunoaștere a arbitrariului distanței dintre ei „pe nedreapta scară socială” și totodată o confirmare a îndreptățirii acestui gest puțin obișnuit prin care un necunoscut, un anonim din lumea largă, un marginal, își ia libertatea de a i se adresa ca de la egal la egal scriitorului consacrat, situat tocmai la celălalt capăt al „scării sociale”. Și îi vorbește de la egal la egal tocmai în virtutea unei asemănări ce i se pare esențială: stăpânesc, deopotrivă, această limbă a „înțelegerii universale”. Se cunosc, deci, fără să se fi întâlnit propriu-zis într-un plan mundan (*D'ailleurs, vous me connaissez, vous m'avez vécu; et moi, je ne vous connais pas moins, je vous ai vécu également*) – Istrati alunecă aici în metafizică. S-a regăsit în cărțile lui Rolland, simte că aparține spațiului simbolic delimitat de acestea și, în același timp, crede că a înțeles suficiente lucruri despre autorul acestor cărți. Încheindu-și discursul de *captatio* cu o invocare a „iubirii divine” și cu un citat din Rolland despre eroismul de a iubi lumea așa cum este, Istrati își începe, propriu-zis, confesiunea binecunoscută: „Sunt un muncitor, un zugrav, născut în locul unde Dunărea face un cot, ramificându-se în trei brațe, spre a se vărsa în Marea Neagră. Am văzut lumina zilei exact acum treizeci și cinci de ani, dintr-o nemuritoare țărancă româncă și un contrabandist grec, pe care nu l-am cunoscut deloc”; urmează o povestire scrisă după toate regulile artei literare.

O întâmplare nefericită face ca ziaristii de la „Tribune de Genève” să se fi înșelat și Romain Rolland să nu rămână mai mult de o zi la hotelul genevez, de unde scrisoarea necunoscutului Istrati se întoarce, câteva zile mai târziu, cu mențiunea „plecat fără adresă”.

<sup>4</sup> *Studenții noștri*, articol din 1909, loc cit. (a se vedea și capitolul *Tânărul Panait Istrati: publicistul socialist*).

### „Ultime cuvinte” care prefătează o operă

În primăvara lui 1920, Istrati se mută temporar la Paris, pentru ca toamna să-l regăsim la Nisa, în căutarea unor mijloace de subzistență, profund demoralizat. În această stare, scrie, în ajunul Anului Nou 1921, o a doua confesiune către Romain Rolland, cu trei zile înainte de tentativa sa eșuată de sinucidere din Parcul Albert I. O scrie, dar nu o va mai duce la poștă, o va așeza lângă prima – care-i fusese returnată –, într-un sertar. Textul (întins, din nou, pe multe pagini) se intitulează *Dernières paroles* și are o turnură sumbru-testamentară, ceea ce nu ne împiedică, totuși, să observăm, și cu această ocazie, câtă vitalitate și câtă putere de revoltă ascunde scriitura disperării istratiene. Luându-l din nou ca martor al nefericirii sale pe autorul lui *Jean-Cristophe*, Istrati declară că nu dificultățile vieții de zi cu zi îl îndeamnă să părăsească această lume, ci motive mult mai serioase, cel mai important fiind acela că nu mai crede în posibilitatea prieteniei. Urmează, formulat insidios, un reproș (Istrati bănuind că scrisoarea din 1919, necită, i-a fost returnată din cauză că destinatarul nu a avut suficientă disponibilitate sufletească pentru a-i deschide ușa unui necunoscut):

„Pourtant je pars sans vous garder rancune, je pars en vous aimant comme au plus beau de nos jours. Je sais que votre cœur est bon et généreux, et que le mal ne vient que d'un raisonnement défectueux; vous ne savez pas que l'amitié vous honore en vous demandant la moitié de votre sang, précisément parce que alors elle est de celles qui peuvent donner la dernière goutte sans demander jamais rien”<sup>5</sup>.

E retorica unor așteptări înșelate, a unei iubiri trădate – cu atât mai neobișnuită cu cât cel căruia i se reproșează această „trădare” e pe deplin inocent, nu are nici măcar cunoștința de existența celuilalt, a „victimei”. Frustrată, întreaga nevoie de afecțiune a omului bolnav, singur și aruncat de destin la marginea societății se canalizase către o himeră, investise o *absență* cu atributele unei prezențe certe. Istrati i se adresase unui Romain Rolland imaginat de el, *Omul și Prietenul* cu majusculă (cum va repeta de nenumărate ori), luând o ficțiune construită de conștiința și de sensibilitatea sa exacerbată drept o realitate. Rolland, așa cum și-l imaginase citindu-i cărțile, *ar fi trebuit* să răspundă mesajului său tumultuos printr-un gest asemănător. Răspunsul n-a venit. Ceea ce face viitorul autor al *Chirei Chiralina* este ca, printr-un mecanism de autoreglaj (desigur, inconștient), să-și inventeze, într-un moment de criză existențială, un salvator. Dar să-l inventeze cu adevărat, făcând ca simplele cuvinte – și dorințele de dincolo de ele – să instituie o realitate.

Istrati concepe a doua scrisoare către Romain Rolland, dar nu mai crede că ar avea rost să i-o expedieze. Și totuși, formal, i-o adresează. O scrie ca pe un dialog purtat cu cineva care, rămas într-un fel de penumbră, se încapățânează să nu

<sup>5</sup> Panait Istrati, *Dernières paroles*, în *Correspondance integrale Panait Istrati–Romain Rolland. 1919–1935*, ed. cit., p. 32.

răspundă. O ramă confesiv-eseistică – despre dragoste, prietenie, revoltă și despre arta care nu valorează nimic în absența acestora – încadrează o narațiune, livrată ca autobiografică, a unor aventuri pe jumătate existențiale, pe jumătate livrești trăite cu ani în urmă (în 1907), în Alexandria Egiptului, pe când cel care povestește era tânăr, voiaja fără țintă de la un port la altul și, mort de foame, citea cu febrilitate *Învierea* lui Tolstoi, cumpărată cu ultimii săi bani, confiscat de complicațiile sufletești ale lui Nehliudov. Istrati istorisește toate aceste lucruri în ajunul unui gest disperat, convins că sunt ultimele pagini pe care le scrie; și, totuși, dincolo de frazele patetice care o prefățează și o încheie, narațiunea sa se desfășoară tacticos, în registrul unui calm suveran, conturând personaje (evreul Herman Binder, de exemplu) și, mai ales, o atmosferă, ca și cum nu ar fi un text testamentar, ci un promițător preambul la nenumărate alte asemenea povestiri. Istrati are conștiința vocației sale scriitoricești dinainte de întâlnirea cu Romain Rolland. Dacă va pretinde, cu diferite ocazii, contrariul, va face asta doar ca strategie de *captatio*, punând la lucru o întregă recuzită a mărcilor modestiei – convertite, într-o a doua instanță, în structuri antifrastice. Gândul său, atunci când scrie *Dernières paroles*, este, prin urmare, acela de a îmbrăca pentru ultima oară veșmintele scriitorului – ale unui virtual scriitor, ucis de obsesia lipsei de orizont și de incertitudinea ce privește posibilitatea artei de a schimba în bine viața oamenilor. Am mai întâlnit, de altfel, această idee și în publicistica tânărului Istrati (o vom întâlni în toată opera sa)

„Le reste? Le reste je l'emporte avec moi dans la tombe, car je ne vous ai montré que deux maillons d'une longue chaîne... Et puis? À quoi bon de la faire connaître? La longue et douloureuse histoire du martyrologe humain – en commençant avec les esclaves qui ont élevé les Pyramides [...] – a-t-elle jamais, au grand jamais, appris quelque chose aux hommes? Je ne vois aucun changement, sinon celui fait en pire. Et vous voulez me faire croire que ma faible parole retentira avec plus de succès dans ce désert épouvantable?”<sup>6</sup>

Sfârșitul anunțat se amână, din fericire. Cercetările poliției în marginea acestui caz de suicid scot la iveală – abandonată într-un sertar, în locuința lui Istrati – scrisoarea din 1919 către Romain Rolland. Trimisă (fără știrea lui Istrati) la redacția revistei „L'Humanité”, scrisoarea ajunge în mâinile lui Fernand Desprès, care, la rându-i, i-o remite, în fine, adevăratului destinatar. Fernand Desprès este acela care insistă pe lângă Rolland, inițial reticent, să-i răspundă nefericitului anonim de la Nisa, în legătură cu care *Le Petit Niçois* titrase: *Un sujet roumain se tranche la gorge devant le monument du centenaire. Son état est très grave*. Și tot Fernand Desprès – nicidecum Rolland, cum se tot repetă – este acela care folosește, apropo de Istrati, sintagma de „Gorki român” (într-o scrisoare din 14 martie 1921 adresată lui Rolland), notând totodată această frază esențială pentru scrisul istratian: *Même s'il n'écrivait qu'un seul livre: le récit de sa vie, il laisserait une œuvre qui ne pourrait pas passer inaperçue*.

<sup>6</sup> *Ibidem*, p. 39.

### O relație asimetrică

Prima scrisoare a lui Romain Rolland către Istrati (din 15 martie 1921) e redactată pe un ton prietenos, dar reținut, oarecum sec, sceptic, deși s-ar vrea încurajatoare pentru interlocutorul necunoscut. Frazele, în general scurte, ușor convenționale, țin la distanță și vehiculează generalități despre „viitorul umanității” și datoria morală de a nu abandona lupta de fiecare zi cu viața, chiar dacă „știm bine că omenirea se va stinge”:

Vous me questionnez sur l’avenir de l’humanité? Je ne suis pas un prophète. Je suis un homme véridique et je ne fais pas des prédictions. [...]

La victoire ou la défaite de l’humanité n’est pas écrite à l’avance. Elle se fait chaque jour. Elle dépend de chacun de nous – de chacun de ceux qui portent en eux quelques étincelles de la grande Force. C’est donc un motif suffisant pour ne jamais s’abandonner, tout qu’il reste un souffle de vie. [...]

Mais ce n’est pas tout; et *il faut apprendre à voir plus haut, plus loin que l’humanité*. Victoire ou défaite, nous savons bien qu’un jour, l’humanité mourra. Et la victoire d’une heure, qu’est-elle en présence de l’immensité béante de la mort?” [s.m.].

Pentru lucidul, voluntarul Rolland, a vedea lucrurile dintr-o perspectivă mai înaltă, dincolo de finalitățile imediate sau îndepărtate ale umanității, înseamnă a te angaja cu toată energia în trăirea unui prezent care, „sub o grămadă de mizerii și de suferințe” (*sous un amas de laideurs et de souffrances*), camuflează nu altceva decât „eternitatea”: *Il faut que vous sentiez l’éternel qui est dans le présent*, i se recomandă lui Istrati. Și mai departe:

„Vous ne devez pas quitter la vie, avant d’avoir épuisé les tentatives pour vous réaliser dans des œuvres qui vous survivent les rêves, les vies disparues, les passions même dont vous avez été l’hôte! Courage!”.

Dar cum ar putea un om cu structura mistică a lui Istrati (e vorba de o mistică a totalității și a nelimitării) să se consoleze cu o „eternitate” care nu înseamnă decât omnipotența neantului și cu paleativul unor victorii de o clipă?! Recomandarea rollandiană de a vedea „mai sus, mai departe” vine, de altfel, în contradicție cu ideea de a da prioritate unui prezent suficient sieși. Romain Rolland este, cum se autocaracterizează undeva, „pesimist prin inteligență, dar optimist prin voință” – și întreaga sa operă îl confirmă –, în vreme ce Panait Istrati este, s-ar putea spune, un optimist defetist, cu frapante schimbări de dispoziție. Pe cât de radicale sunt gesturile de care se arată capabil într-o criză de disperare, pe atât de ușor se redresează când primește, nu contează de unde, consolare. Scrisoarea lui Rolland îl readuce, într-adevăr, la viață. Copleșit de a fi fost „recunoscut” (*Il me suffit de me savoir reconnu*) tocmai de scriitorul pe care, cum va ține să repete, nu numai că îl admiră, dar îl iubește, se poate lăsa din nou în voia credinței sale în umanitate și în prietenie:

„Quelle est la joie qui peut être comparée à celle que je sens en ce moment? Que désirais-je de plus? La notoriété? Mais, dites-moi, vous qui êtes flatté dans de centaines de lettres, croyez-vous dans une notoriété idéale? Y a-t-il de la franchise et quelque chose de cet amour qui remue les montagnes *dans tout* ce que vous recevez? Ouvrier ignorant, capable de vous ennuyer après une demi-heure de conversation, je vous dresse devant vous et vous offre une vie. Il n'y a pas de sacrifice qu'on puisse me demander et que j'hésiterais d'accomplir sur le champ au nom de cet Amour qui crée la Vie...” (Nisa, 19 martie 1921). [s.a.]

Deși e atât de emoționat încât nu mai observă, citind scrisoarea lui Rolland (venită atunci când nu mai spera de mult într-un răspuns al idolului), sau nu vrea să observe niciuna dintre fireștile divergențe – *notre pensée est la même, je pense comme vous* – și deși, adoptând iarăși retorica sa antifraștică (*nota bene*: nu ipocrită, ci antifraștică!), îl degreveză pe Rolland de obligația de a continua schimbul epistolar (*Ne vous croyez pas obligé de me répondre*), Istrati strecoară insinuant o jumătate de reproș atunci când se referă la „sutele de scrisori” pe care bănuiește că autorul lui *Jean-Cristophe* le primește, dar care, spre deosebire de scrisoarea lui, a unui „muncitor ignorant”, nu comunică energia acelei „iubiri ce mută munții”. Din „toate” scrisorile primite de Rolland (*dans tout ce que vous recevez* – sublinierea îi aparține autorului) lipsește acest suflu de viață, crede Istrati – gelos pe bunăvoința pe care binefăcătorul său le-ar putea-o arăta unora prea puțin merituoși. În ciuda modestiei afișate ostentativ, el are conștiința excepționalității sale morale/umane și se descrie, înainte de orice, prin disponibilitatea de a se sacrifica în numele acelei „iubiri creatoare de Viață”. Restul i se pare superfluu. În mod semnificativ, în textul acesta Istrati vorbește exclusiv despre omul Istrati, nu despre potențialul scriitor. Face doar o aluzie în acest sens – în fraza despre amăgirea unei „notorietăți ideale” (*La notoriété? Mais, dites-moi, vous qui êtes flatté dans de centaines de lettres, croyez-vous dans une notoriété idéale?*). Știm însă un lucru din nenumărate mărturisiri ale sale: că un scriitor incapabil de un sentiment mare nu poate fi un mare scriitor...

E începutul unei lungi, tumultuoase corespondențe. Încurajat, Istrati se va dezlănțui în alte și alte confesiuni, scrise pe un ton care când imploră, când cere imperativ atenția interlocutorului și răspunsuri la diferite întrebări presante. E o relație asimetrică între cei doi: între scriitorul consacrat și scriitorul în devenire. Iar „asimetria” nu se datorează doar evidentei superiorității de *status* a celui dintâi. Cei doi vin din lumi cu totul diferite și, comunicând, constată uneori intrigați acest fapt. De o parte se află educația raționalistă, formalistă, austeră a Occidentului și retorica reținută, extrem de supravegheată specifică acestei educații; de cealaltă, tumultul vitalist propriu Răsăritului, temător și disprețuitor de reguli prea stricte, percepute ca inautentice, convenționale – la rigoare, inumane –, împreună cu o retorică a sentimentului dezlănțuit, a trăirii ce se cere, fără întârziere, comunicată. Într-un text



omagial dedicat, în 1926, lui Rolland<sup>7</sup>, Istrati ironizează o mărturisire a lui Pierre-Jean Jouve potrivit căreia resimte „o oarecare sfială când e vorba să spună unui prieten cât îl iubește”:

„Da, așa se petrec lucrurile în Occident. Ceea ce nu m-a împiedicat să-i mărturisesc lui Jouve, ca și altor prieteni de azi, cât îi iubesc. Și pot să afirm că au fost fericiți să audă de la mine și apoi să mi-o spună și ei înșiși... atât cât spiritul civilizației occidentale le-o îngăduie. Să iubești din toată inima un om și să-ți fie teamă să i-o spui, să i-o dovedești, ar însemna să fii sărac cu duhul, apoi foarte sărac, foarte fericit și foarte nefericit, toate la un loc, ceea ce nu-i în genere cazul în Occident”.

Scrisorile lui Istrati (expediate, în anumite perioade, una după alta, în zile consecutive, uneori chiar două scrisori pe zi...) sunt lungi, patetice, confesiunea transformându-se, de la un punct încolo, în proză sau în eseu. Ele iau adesea turnura unor mărturisiri pasionale, ilustrând – dacă recurgem la exercițiul „lecturii inverse” – majoritatea figurilor discursului îndrăgostit descris de un Roland Barthes. Răspunsurile lui Romain Rolland sunt mai totdeauna scurte, sobre, reținute, trădând adesea contrarierea. Excedat de prea numeroasele mesaje venite dinspre noul său prieten, i se întâmplă uneori să-și dezvăluie fără echivoc iritarea: el însuși cu o constituție fragilă, deseori bolnav, acaparat de diferite obligații (între care și întreținerea unei corespondențe devoratoare de energie, care vedem azi, ocupă zeci de volume...) și de necesitatea – care pentru el e vitală – de a scrie, după un program riguros, Rolland se simte hărțuit de scrisorile lui Istrati, de neliniștile acestuia, de întrebările pe care le formulează ca pe tot atâtea somații parcă. De cealaltă parte, Istrati i se adresează lui Rolland de la egal la egal, adică „de la suflet la suflet”, ca între „oameni asemenea” și totodată ca unui „mare prieten”; detectăm chiar o oarecare trufie în pasajele în care ironizează, de exemplu, vanitățile literaților și literatura care nu vorbește – cu sinceritate, cu patetism – despre sufletul celui care scrie. E suficient fie și numai să comparăm formulele de început și de sfârșit folosite de cei doi scriitori în corespondența lor pentru a constata cât de diferite sunt temperaturile la care scriu. În timp ce Rolland își începe, invariabil, scrisorile prin *Cher Istrati* sau *Mon cher Istrati*, pentru a le încheia prin formule standard (*Bien cordialement*, *Votre cordialement dévoué*, *Je vous serre cordialement les mains*, *Amicalement à vous*, *Bien cordialement à vous*), Istrati se exprimă mai călduros și e mai inovativ în interiorul convenției epistolare – bineînțeles, în limitele impuse de rigorile genului și de uzanțele sociale –, recurgând la variante îndrăznețe: se adresează cu *Cher Âme*, *Mon cher ami*, *Mon bon ami*, *Cher et grand ami*, încheind prin *Votre fils (Istrati)*, *Votre tout dévoué*,

<sup>7</sup> Panait Istrati, *Cei „trei” Rolland ai mei*, text apărut inițial sub titlul *Le trois phases de mon Romain Rolland*, într-un volum omagial din 1926, *Liber Amicorum Romain Rolland*, reluat în Panait Istrati: *Trei decenii de publicistică. Între banchet și ciomăgeală*, ed. cit., p. 231.

*Votre pèlerin dévoué, Votre heureux, Je reste votre très humble et très dévoué admirateur sau À vous, je vous reste obligé par tout le reste de mes jours et je vous embrasse les mains.* Într-o scrisoare din 27 decembrie 1921, Romain Rolland notează:

„Vous êtes un passionné, Istrati. C’est votre essence. Vous exigez de la vie, vous exigez de l’amour, vous exigez de l’amitié... Et certes, elles et ils vous ont constamment refusé ce que vous réclamez d’eux. [...] Mais quel droit un homme a-t-il d’exiger d’un autre être ou de l’ensemble des êtres, de la vie? Et par le fait qu’un être aime, a-t-il droit à l’amour? Aucun”.

Un mesaj nu tocmai pe placul lui Istrati – care, în corespondența cu Rolland, uzează constant de figurile unui discurs îndrăgostit, în sensul cel mai larg al termenului: se consideră „fiul spiritual” al lui Rolland, „creația” acestuia (și nu ostenește să o declare), vede în confratele său de departe nu doar un „mare prieten”, ci „Omul”, în tot ce are acesta mai bun. Ceea ce nu-l împiedică, însă, atunci când prietenul nu-i răspunde așa cum și-ar fi dorit, să treacă de la idealizare la suspiciune și la reproș – contradicție pe care, cu justețe, Rolland i-o semnalează:

„Vous ne me voyez *pas du tout* comme je suis. Tantôt vous m’exaltez en me faisant à l’image de votre idéal. Tantôt vous me voyez vide et vidé. Je suis un vieil homme de 56 ans, plus vieux que mon âge, par ma mauvaise santé. [...] Je ne vis plus que dans le rêve de mon esprit: mon oeuvre de création. [...] Une correspondance nombreuse et incessante, et mon propre travail, me prennent tout mon temps” (27 decembrie 1921) [*s.a.*].

Mustrarea atrage după sine un întreg val de lamentații ale unui Istrati contrariat, lezat, încercând să instituie o mică tiranie în relația cu maestrul său (care, însă, știe întotdeauna să pună lucrurile la punct, cu blândețe sau cu severitate):

„Je ne pourrais pas lire tous les jours une nouvelle lettre de vous qui contiendrait ce que contient la dernière. Si vous écrivez à tous vos correspondants de pareilles lettres – à moins que cela ne vous soit familier, à moins que ne vous soyez donc un homme unique – votre cerveau et votre cœur ne pourront pas tenir longtemps” (Nisa, 29 decembrie 1921),

rânduri ambigue – indignate și prevenitoare în același timp – urmate de o insinuare nu tocmai benignă:

„Le douloureux c’est que, dans la frivolité que cache la plupart des admirations, on vous comprend et on vous prend comme un homme de la taille, ou plutôt du calibre d’un homme des siècles passés, d’un Voltaire, d’un fabricant de lettres, d’un parsemeur d’ironies, d’axiomes ou des paradoxes qui éludent les problèmes de la vie au lieu de les résoudre. Mais je crois qu’à ceux-là vous répondez par une juste silence”.

Repetatele încercări ale lui Rolland de a-și tempera ucenicul se lovesc de incapacitatea acestuia de a fi altfel decât pasional și efuziv. Pe o carte poștală din 29 decembrie 1921, acesta din urmă scrie: *Au meilleur des hommes: à celui qui aime sans être aimé, lui offre son cœur et sa pensée.* Răspunsul celui căruia îi sunt

adresate aceste cuvinte călduroase sosește trei săptămâni mai târziu, pe 18 ianuarie 1922, și e de o glacialitate deconcertantă:

„Vous vous trompez sur mon compte comme sur celui de tant d'autres.

Je sais le prix des affections sincères; mais je ne cherche pas des affections, je cherche les œuvres. Je n'attends pas de vous des lettres exaltées, j'attends de vous des œuvres”.

Cărțile „așteptate” de exigentul magistru nu vor întârzia prea mult să apară. Între două lucrări de zugrav sau la sfârșitul unei zile în care și-a câștigat existența făcând fotografiile pe Promenade des Anglais, la Nisa, Istrati începe să scrie cu o oarecare constanță și să schițeze planul a ceea ce avea să fie opera sa – inegală ca valoare, dar coerentă cu sine și delimitând un teritoriu ficțional memorabil – construită în jurul a două mari axe, „viața”, respectiv „povestirile” lui Adrian Zograf, între care narațiunea istratiană gravitează neîncetat, nehotărâtă dacă să îmbrace până la capăt o formă cvasi-autobiografică sau să se obiectiveze, într-un exercițiu ascetic de punere între paranteze a unui ego prea tiranic. Este una dintre temele corespondenței dintre Istrati și Rolland, cel de-al doilea asumându-și, cu un calm flegmatic și cu siguranță de sine, rolul de magistru în fața unui ucenic cu mari înzestrări literare, contrabalansate de neglijențe proprii autodidactului, totodată rebel și săcâitor printr-o afecțiune pe care ține să și-o exprime prea des.

Unei scrisori din 26 martie 1921 (trimisă de la Nisa), Istrati îi atașează o povestire în maniera unui Jack London, decupată din seria, deja amplă, a amintirilor dintr-o viață de vagabondaj prin lumea largă (*Une rencontre/O întâlnire*<sup>8</sup>). (A doua zi, pe 27 martie, îi apare în „L'Humanité” prima proză în limba franceză, *Nicolai Tziganou*.) Scrisoarea – una dintre cele semnate prin „*Votre fils, Istrati*” – e scurtă, spre deosebire de cele anterioare: bolnav de pneumonie, autorul ei se plânge că nu a avut puterea să-și încheie povestirea și îi cere lui Rolland să-i spună „cu toată sinceritatea” (*en toute franchise*) dacă are rost să continue să scrie în franceză, neuitând a-i aminti de rolul său providențial (*N'oubliez pas que votre apparition sur le chemin de ma vie a été comme la lumière et la liberté pour l'homme emprisonné*):

„Je n'ai aucune confiance dans mon français et si vous êtes de mon avis, alors je plie la tête et je laisse la route libre. [...]

Je vous aimerai et je croirai dans vos révélations même si vous m'écrivez par retour du courrier: – «Cher Istrati, jette-toi dans la mer!»”.

Două zile mai târziu, revine cu o epistolă mai lungă, presărată cu lamentații, implorând deopotrivă sinceritatea fără menajamente și bunăvoința celui pe care

<sup>8</sup> Găsit în arhiva Romain Rolland, textul e publicat în nr. 4/1971 din „Manuscriptum”, în traducerea lui Alexandru Talex – versiunea franceză apărând în nr. 14/1979 din *Cahiers Panait Istrati* –, și inclus în volumul *Le Pèlerin du cœur*, îngrijit de același Alexandru Talex (Gallimard, 1984).

declară că îl admiră nu în virtutea „perfecțiunii literare a operei” sale, ci pentru că acesta e – frază subliniată în text de autor – „singurul om de litere care a știut să plângă cu lacrimile” altcuiva: „*C’est parce que vous êtes le seul homme de lettres qui ait su pleurer avec mes propres larmes sur une vie qui ne peut pas être que telle qu’elle est*”. Probabil așteptat, sperat, răspunsul încurajator sosește în ziua imediat următoare, pe 29 martie (împreună cu formularea unei îngrijorări în privința sănătății fragile a noului prieten): greșelile de limbă, ușor de corectat de orice redactor, nu sunt un impediment atâta vreme cât Istrati are un stil al său („*le don du style*”); iar din „sacul cu amintiri” al autorului – „o seamă de lucruri interesante, dar de valoare diferită” – se detașează cele care se hrănesc din pasionalitate și reverie (ceea ce nu-l va împiedica ulterior pe Rolland să-i recomande ciracului său o ascetică „obiectivare”...): *moins ceux que vous avez vus que ce que vous avez senti – vos passions et vos rêves* [s.a.]:

„Là est certainement votre force – dont il faut bien se garder d’user indiscrètement, et sans nécessité profonde – mais qu’il est bon de connaître.

Le reste – (le récit, les dialogues, les personnages extérieures) – est naturel et vivant, mais moins frappant, moins individuel: vous risquez de vous rencontrer sur ce domain artistique avec des écrivains d’une extrême virtuosité, naturelle (comme Gorki), ou apprise. Ce sera toujours intéressant; mais votre supériorité se montre mieux dans l’émotion personnelle”.

Observații în bună parte juste, urmate de câteva rânduri normative destinate prozatorului în devenire:

„Tout dépend ici de la puissance originale des types que vous reproduisez. Ici, le choix est important. Comme toujours en art. Le premier principe de l’artiste doit être: entre dix ou vingt sujets à sa disposition, choisir toujours celui: 1) qui s’impose le plus par sa profondeur d’humanité; 2) pour lequel il est spécialement élu”.

În fața acestei „confirmări” a talentului său (*la confirmation de l’existence en moi de ce Divin qui a crié et a secoué mon être chaque jour, chaque heure, chaque instant*) – confirmare de care, ridicându-și puțin masca modestiei, mărturisește că nu s-a îndoit nicio clipă și pe care, de altfel, o aștepta de douăzeci de ani (*rappelez-vous le passage quand je lisais des vers à ma mère à l’âge de 17 ans*) –, Istrati notează pe 31 martie 1921:

„Je suis écrasé non par cette confirmation que je n’ai jamais douté et que j’attends depuis vingt ans [...]. Non! Cette confirmation m’est agréable parce qu’elle vient **de vous**. Mais ce qui me remplit les yeux des larmes passe par dessus ma vanité et touche mon sentiment de reconnaissance, et cela” *c’est le dévouement paternel que je n’ai pas connu et que vous me montrez*” [s.m.].

Despre sfaturile literare propriu-zise din scrisoarea lui Rolland, Istrati nu spune, în mod bizar, un singur cuvânt. Vor urma alte și alte eșantioane prozastice supuse examenului critic al „marelui prieten” (un studiu genetic al textelor istratiene ar găsi în corespondența cu scriitorul francez un material foarte bogat) și, odată cu

acestea, noi reconfirmări. Rolland va semnala de fiecare dată „inegalități” de atitudine și de expresie, va face sugestii pe marginea manuscriselor și nu va înceta să aprecieze superlativ (ca într-o scrisoare din 17 aprilie 1921) „ampla, sănătoasă și proaspătă sensibilitate” a unor pagini ce amintesc de *Confesiunile* lui Rousseau. Când relația epistolară și umană a celor doi scriitori va intra într-o altă etapă (după întâlnirea lor concretă, față în față, de la sfârșitul lui octombrie 1922), „modestul Istrati” va îndrăzni, cu toate precauțiile considerate necesare, să-și arate uneori iritarea față de unele observații ale „tatălui” său spiritual, copleșit de formulele imperative și de prea numeroasele fraze care încep cu un autoritar, constrângător „trebuie”, abia stăpânindu-și mici ironii:

„Je vous aime surtout quand vous me récommandez de couper le «cordon ombilical» et de cacher le «moi», le «ma vie» et tous les «mes!»”  
(22 decembrie 1922).

Altminteri, Istrati va declara mereu că fără mâna pe care i-a întins-o Rolland nu ar fi devenit scriitor, recunoscător pentru a fi fost „pescuit în apele profunde ale oceanului social de pescuitorul de oameni de la Villeneuve”<sup>9</sup>. Prietenia cu Rolland, promisiunea – pe care s-a simțit dator să o respecte – că nu-și va îngropa talanții, din lipsă de voință sau dezgust de viață, au fost pentru Istrati providențiale:

„Sunt opera lui. Pentru a putea trăi a doua mea viață, aveam nevoie de stima lui, și pentru a putea obține această stimă caldă, amicală, el îmi cerea să scriu”<sup>10</sup>.

Totuși, gândul că, în absența preocupărilor sale scriitoricești, nu ar valora foarte mult doar prin calitățile sale umane în ochii unui Rolland, îl neliniștește și îi sporește suspiciunea față de ceea ce crede el a fi dezumanizarea artei. Nemulțumire vecină cu revolta, stare pe care nu se sfiește să i-o împărtășească (într-o scrisoare din 26 februarie 1923) prietenului și magistrului său, uzând, așa cum procedează adesea, de o analogie îndrăzneată:

„Je n’ai qu’un regret: c’est de voir l’art s’y mêler et m’attribuer un intérêt que je n’ai point, car *j’aurais voulu être pour vous ce qu’une belle femme sans parure est pour l’amant de haute envergure sensuelle*. Dites-moi, mon ami, si je n’avais pas ce néfaste collier que vous me jetez aimablement autour de mon cou, ne resterait-il plus rien de moi? Ne représenterais-je plus rien pour la vie, pour le cœur de l’homme, pour son esprit?”

Est-il besoin d’être créateur pour avoir le droit d’être chauffé par le soleil d’un grand cœur” [s.m.].

Cu câteva săptămâni înainte (pe 11 ianuarie 1923), într-un text în care amintea din nou de moartea mamei, de tentativa de sinucidere din urmă cu doi ani și de a doua

<sup>9</sup> Panait Istrati, într-o notă ce însoțește (împreună cu celebra prefață a lui Romain Rolland) romanul *Chira Chiralina* – vezi și Panait Istrati, *Opere. I. Povestiri. Romane*, ed. cit., p. 661.

<sup>10</sup> *Ibidem*.

sa naștere, produsă în momentul când a început să scrie, încurajat de „afecțiunea celui mai viu om de litere al epocii noastre” (*l'affection de l'homme de lettres le plus vivante de notre époque*), îi declarase lui Rolland că numai și numai dragostea pentru el îl determină să scrie. Forțând – pentru a câta oară?! – nota, încheia un pasaj despre dezinteresul său față de glorie și față de arta fără umanitate cu o exclamație echivocă, poate, în sinceritatea ei: *Je vous aime, mon ami Rolland*:

„Jour et nuit [...] vous travaillez pour les hommes. Je sais que vous le faites par nécessité morale et avec foi, mais moi, je n'ai plus cette nécessité, ni cette foi. *Pourquoi écris-je alors?*”

*Eh! bien: pour vous! Oui, pour vous seul. Voulez-vous la preuve la plus éclatante? La voici: dites-le moi demain que tout ce que j'ai écrit jusqu'à présent ne vous intéresse plus, et je brûlerai tous les manuscrits! [...]*

Je me jette sur le papier avec l'espoir de vous gagner, de vous gagner non pas à mon art, que j'ignore et qui m'est bien indifférent, mai à mon coeur, à l'affection”.

Să nu-l credităm, însă, până la capăt pe Istrati atunci când se arată ezitant și neîncrezător în propriul scris ori chiar în rostul literaturii, în general. *Je suis né avec le désir et la faculté de vivre et d'approfondir les Lettres, rien que les Lettres, mon seul élément* – afirmă foarte hotărât într-o scrisoare din 12 aprilie 1921. Că are conștiința propriei vocații literare o arată foarte bine primele două texte adresate lui Rolland și, până la urmă, chiar faptul că s-a putut gândi la autorul lui *Jean-Cristophe* ca la un interlocutor. Rămâne de văzut câtă concretețe și câtă abstracțiune încap în portretul ideal al unui Rolland construit imaginativ de Istrati, într-un moment de criză existențială. Căci, e limpede, autorul nostru se atașează la început de o abstracțiune, din nevoia de prietenie și de comuniune, așa cum trubadurii medievali pretindeau a se fi îndrăgostit de chipul unei regine inaccesibile, întrezărit abia câteva clipe la un turnir cavaleresc sau numai imortalizat într-un tablou. În realitatea imediată, Rolland e un necunoscut pentru Istrati; într-un plan virtual, el capătă toate atributele Omului ideal și ale Salvatorului – cu argumente, evident, livrești. Dar vitalul Istrati investește aceeași pasionalitate și în viața adevărată, și în aceea imaginată, până acolo încât cele două dimensiuni ajung să se confunde; abstracțiunea dobândește, pentru el, carnație, iar virtualul, toate semnalmentele celei mai palpabile prezențe. Romain Rolland începe prin a fi un „personaj” în textul lui Istrati (în prima scrisoare și în *Dernières paroles*), din care trece, la un moment dat, în *ficțiunea vieții* acestui autor.

### Discursul „inimii” față cu discursul rațiunii

După o foarte scurtă perioadă de euforie provocată de primirea primelor scrisori ale lui Rolland, Istrati se instalează din nou într-o criză existențială. Ieșind din Spitalul Saint-Roche (de la Nisa), unde fusese internat în urma încercării de

sinucidere, își reia, în primăvara lui 1921, activitatea (cvasiilicită) de fotograf pe Promenade des Anglais, reconfortat de mesajele de simpatie venite din partea scriitorului francez. Își dă seama însă repede că nu se poate mulțumi cu o simpatie pe care, în anumite momente, o bănuiește condescendentă; vrea mai mult, vrea, la modul utopic-absurd, „totul” – întreaga afecțiune a noului prieten. Se hrănește totodată din această insatisfacție acut resimțită și începe să scrie. Existența cotidiană nu-i procură, nici ea, prea multe bucurii. E bolnav, singur – în mai divorțează oficial de Janeta Maltus (fosta soție a prietenului Ștefan Gheorghiu) –, trăiește la limita subzistenței, deși muncește de dimineața până seara, nemairămânându-i timp și energie pentru scris, și în această stare de spirit îi scrie lui Rolland:

„Savez-vous quel est le crime le plus grand? Ce n'est pas la guerre: les imbéciles peuvent crever; ce sont eux qui lèvent au pouvoir les démagogues et créent les chaînes qui nous serrent. Le crime le plus grand c'est de rendre odieux le travail au travailleur, au travailleur qui veut vivre pour goûter les Grandeurs de la Vie!... (...) je ne veux pour mon estomac qu'un morceau de pain, mais pour mes yeux je veux le monde entier” (Nisa, 12 aprilie 1921).

Dintr-un post-scriptum sobru al unei scrisori istratiene din 20 aprilie aflăm că Rolland i-a făcut cadou fotografului-scriitor un obiectiv pentru aparatul de fotografiat. Obiect simbolic, s-ar zice, menit nu numai să-i ușureze întru câtva existența, ci și să-i reveleze, la dimensiuni mai grăitoare, „urâtenia acestei lumi”; pe 9 mai 1921, Istrati se teme că s-ar putea „îneca” în „banalitatea înconjurătoare”:

„Pas un visage, pas une parole intelligente, pas un œil compréhensif. Planté à côté de mon appareil, sur la Promenade, mon regard fouille en vain le flot de promeneurs; et la laideur de ce monde s'étend jusque sur la belle nature. Je n'aime plus Nice, tout me semble sec comme le cœur de ces passants. Je voudrais me trouver de nouveau sur quelque sentier isolé de la Suisse, vers la tour d'Al, vers le Suchet, la Vallée de Joux, ou Sainte-Croix”.

Din 9 mai până la 22 decembrie 1921, Istrati se adâncește, fără nicio explicație, în tăcere. În ajunul Crăciunului, reia, cu declarații de devot, corespondența întreruptă intempestiv: Rolland e „unicul” său „punct cardinal” (*Vous êtes l'unique point cardinal vers lequel ma pensée tourne incessamment*), Înțelegerea personificată (*Je suis persuadé que vous êtes, aussi, tout Compréhension*). Începută printr-o strategie de *captatio*, scrisoarea oferă, în treacăt, o explicație a absenței: luând cu sine aparatul de fotografiat, Istrati a colindat luni de-a rândul prin zeci de sate din Alpii Maritimi și, în clipele de răgaz, și-a notat „sentimentele, gândurile, bucuriile și tristețile”, cu speranța ca, la întoarcere, să-i poată prezenta magistrului *quelques enfants bien lavés, peignés et endimanchés*. Reîncep apoi lamentațiile: Marcel Millet i-a respins niște texte (cu motivația că *viața e mai complexă decât o profesiune de credință*), iar Pierre-Jean Jouve, „cel mai bun prieten al lui Romain Rolland” (!), nu i-a răspuns la o scrisoare trimisă în urmă cu patruzeci de zile. O serie de considerații generale (împachetate în fraze prevenitoare) despre artistul care trebuie să fie un apostol au, în contextul acesta, o bună doză de echivoc, conținând în subtext abia disimulate reproșuri:

„Aujourd’hui je sais, au prix des suffrages, que l’Art, c’est une blague si l’artiste n’est pas un apôtre [...]. Pouvez-vous me dire avec quel coeur vous écoutez les oeuvres d’un Saint-Saëns égoïste? Pouvez-vous m’expliquer comment un homme qui veut élever des louanges aux plus nobles des sentiments humains puisse pratiquer un égoïsme bas? [...] Peut-on être artiste et homme dur envers son prochain faible? (...) Ou peut-être l’artiste n’est qu’un fabricant d’émotions?

[...] J’ai cru dans la famille des hommes à grand coeur, enchaînés à travers les espaces, imprégnés d’altruisme, prêts au sacrifice... et je m’aperçois, à 37 ans, que ces vertues ne sont pratiquées que par les ivrognes et les prostituées”.

Cu teama de a nu fi judecat prea dur pentru asemenea fraze necenzurate, Istrati mai trimite o scrisoare chiar a doua zi, încurcându-se și mai mult în explicații:

„Vous verrez que la cause matérielle de ma brusque décision de vous quitter a été la lettre ci-jointe où je vous demandais un secours pécuniaire. Cela me sembla un sacrilège et j’ai retenu la lettre, me l’adressant à moi-même. Je sais, depuis, que vous m’avez secouru quand même. C’est avec votre argent que j’ai pris le chemin des Alpes et gagné ma vie pendant toute l’été. [...]

L’argent ne joue aucun rôle, devant mes yeux, dans les relations entre hommes d’esprit, sinon celui de prêter secours à tout homme en détresse, même à un ivrogne. [...]

Ne me méprisez pas, je vous en prie”.

Din 22 ianuarie, când îi scrie lui Rolland sub pretextul de a-i cere să-i recomande „un bun biograf al lui Balzac”, până pe 16 iunie 1922 urmează o nouă sincopă epistolară. La mijlocul lui aprilie, Rolland îl anunță că se mută din Paris, lăsându-i adresa lui Martinet și a lui P.-J. Jouve (*ils sont de vrais amis*) și sugerându-i să ia legătura cu redacția revistei „Clarté”. Mesajul nu-i parvine, însă, la timp lui Istrati, care se hotărâse, la rândul-i, să părăsească Nisa pentru a se stabili mai aproape de idolul său. *Ici c’est mon tort: j’aime toucher ce que j’adore! Et, (présomption), par mon cœur je me crois digne des plus grandes amitiés: vous me l’avez prouvé* – îi scrisese acestuia pe 22 ianuarie. Pe 5 mai, descinde la Paris, venit – cum ține să sublinieze în scrisoarea din 16 iunie – „special” pentru a-și întâlni magistrul multiubit (*expressément pour vous*), fără vreun gând ascuns (*aucune intention ambitieuse, aucun but intéressé, aucune pensée matérialiste, de près ou de loin*), animat numai de „o dorință pură, castă, impregnată de dragoste: *le désir pure, chaste, imprégné d’amour, de vous regarder en face et de tremper mon énergie chancelante dans votre inépuisable foi*. Sună, deci, emoționat la intrarea locuinței scriitorului, din Rue Boissonade (nr. 3), dar acolo află de la un portar, care îi vorbește pe un ton glacial că acesta plecase în Elveția. Se simte mai nenorocit decât „jucătorul care iese «curățat» din joc” sau – iarăși o comparație inflammat-excentrică – decât „amantul care primește o scrisoare de despărțire”. Două săptămâni mai



târziu, când Pierre-Jean Jouve (cu care se împrietenise între timp) îi telefonează și telegrafiază de urgență pentru a-i face o invitație la cină, Istrati își imaginează euforic că i s-a pregătit o surpriză și că la dineul cu pricina îl va întâlni, în sfârșit, pe Rolland; numai că, în seara cu pricina, pătrunzând, cu inima strânsă (*l'âme raffermie, petit comme un insecte et immense à engloutir la terre*), în salonul lui Jouve, nu găsește acolo decât pe un domn oarecare (Jouve, mai precis) și cinci femei, persoane pe care le-ar fi schimbat cu plăcere fie și doar cu pălăria celui așteptat (*six personnes que j'aurais volontiers changées contre votre chapeau seul*) – cum vedem, scrisorile lui Istrati către Rolland abundă în denudări ale afectivității:

„Mon ami, je vous demande, à vous, humblement pardon de cette astuce, mais je ne veux pas paraître meilleur que je ne le suis. Je n'ai pas la même amitié pour tout le monde, et la camaraderie d'un collègue je ne le mets pas dans le même panier que votre amitié, si lointaine soit-elle. Quand j'aime et je me livre, je ne le fait qu'avec Dieu lui-même, dans ses multiples représentations. Et je demande à tout le monde de me traiter de la même façon: si je ne remplit pas le coeur de quelqu'un, qu'on me fasse grâce d'une amitié condescendante, et si ma vie doit aboutir à une brillante médiocrité, que l'on m'étouffe dans le germe” (Paris, 16 iunie 1922).

Din Elveția, de la Villeneuve, unde se retrăsese – împreună cu sora și cu tatăl său – pentru a-și scrie nestingherit cărțile, Rolland răspunde, ca de obicei, acestor efuziuni într-o notă aparent calmă, dar care ascunde o oarecare iritare (*Que cet éloignement actuel ne vous semble pas trop égoïste! Ma santé m'y oblige, dans une certaine mesure; Je vous remercie des sentiments affectueux que vous m'exprimez dans vos lettres. Mais je crains bien, mon cher Istrati, d'être pour vous l'occasion d'une déception nouvelle*). Altfel, îl asigură pe impetuosul său admirator că așteaptă să-i citească manuscrisul promis (deja câteva sute de pagini – avertizase Istrati) și îl sfătuieste ca, la Paris, să facă cunoștință cu Jean-Richard Bloch (*un des rares écrivains français qui aient le feu créateur*) și cu Léon Bazalgette (*au cœur chaud, l'apôtre de Whitmann*), ambii în conducerea Editurii Rieder. Empatic atât cât îi îngăduie cerebralitatea sa rece (fie ea și autoconstruită), comprehensiv la modul condescendent, Rolland mai notează:

„Pauvre Istrati, que de malentendus auxquels s'est heurté dans notre Occident votre nature plus qu'aux trois quarts orientale! Vous les jugez froids, rétrécis, sans cœur. Et il vous jugent sans mesure et sans équilibre. Vous avez *votre* mesure, à vous. Et ils ont *leur* coeur. Vous êtes, les uns et l'autre, ce que vous êtes. Vous ne vous changerez pas mutuellement. Il faut tâcher de vous comprendre et de vous accepter” (Villeneuve, 25 iunie 1922).

Atitudinea rezervată a scriitorului de la Villeneuve atrage – în mod previzibil deja – o nouă serie de contraargumente, din recuzita sentimentală binecunoscută. Într-o singură zi (30 iunie), Istrati redactează două scrisori către Rolland: prima (ironizând „cultul prietenilor complezente”), pentru a se dezlănțui aluziv împotriva „egoismului” incompatibil cu arta mare și pentru a formula, din nou, autojustificări:

*J'admire Anatole France; vous, je vous aime*; a doua, ca să se scuze pentru tonul „dezechilibrat” din precedenta (*c'est de nouveau une lettre enragée*). Înainte de a se retrage, pentru alte câteva luni, epistolierul mai imploră o dată o întrevedere cu scriitorul pe care „nu îl admiră, ci îl iubește”:

„Je pourrais vous aimer toute ma vie sans jamais vous ouvrir la porte, à vous et à d'autres grands amis. J'aime que l'homme se laisse désirer, pour le bien de l'amitié. Si je veux vous voir un jour, cela s'explique: je ne vous ai jamais vu, ni entendu votre voix, ni regardé dans vos yeux”.

### Villeneuve, 25 octombrie 1922: o întâlnire *hors-texte*

Ajutat material de un prieten inimos – vechi militant socialist, cizmarul Gheorghe Ionescu (pe care îl cunoscuse, prin Alecu Constantinescu, în 1913, când venise prima oară la Paris) –, Istrati se stabilește pentru mai multe luni într-o mică localitate din Île-de-France, la Triel-sur-Seine. Gheorghe Ionescu are el însuși o mare admirație pentru Romain Rolland și, citind în scrisorile acestuia către Istrati considerații mai mult decât favorabile la adresa talentului prietenului său, își oferă necondiționat sprijinul pentru scrierea unor cărți în a căror valoare crede apriori. Pe 4 septembrie 1922, după două luni de tăcere epistolară și patru de luptă cu sine și cu amintirile pe care, ficționalizate, le așterne pe hârtie, Istrati îi scrie, triumfător, lui Romain Rolland despre cartea abia încheiată (patru sute de pagini cuprinzând patru narațiuni ce vor fi publicate separat, după ce vor fi fost rescrise: *Oncle Anghel*, *Kir Nicolas*, *Sotir* și *Mikhaïl*) și despre planurile sale literare, destul de amănunțit expuse. Trei săptămâni mai târziu, Rolland îi răspunde: previziunile sale se văd confirmate, dar se simte dator să-i semnaleze mai tânărului prieten și deficiențele – de frazare sau de construcție – ale prozei sale; a făcut, de altfel, numeroase corecturi și sugestii pe marginea manuscrisului, care altfel n-ar putea fi publicat nicăieri:

„Vous savez très mal le français – ce qui est naturel, et non seulement les pages sont criblées de fautes d'orthographe et de syntaxe [...] – mais souvent ce sont les constructions mêmes qu'il faudrait refaire”; „Laissant de côté cette question d'écriture, je vous dirai aussi que les divers chapitres sont de valeur artistique très inégale”; „Je vous mets en garde aussi contre quelques fautes de goût. Il ne faut jamais avoir peur de la laideur expressive et de la vérité crue; mais à la condition qu'elles aient toujours du *caractère*. [...] sans quoi l'on retomberait dans «la tranche de vie» [...]: car une «tranche» n'est jamais la vie; elle pourrait être tout au plus une «nature morte»” (Villeneuve, 24 septembrie 1922).

Diseminate farmaceutic printre firești obiecții, aprecierile laudative nu sunt mai puțin semnificative:

„Mes prévisions sont confirmées. Il y a des plus hauts dons de vie et d’art en certains de ces récits. Tels d’entre eux ont – tenez-vous bien! – la valeur des meilleurs de Gorki, ou presque des récits populaires de Tolstoï”; „Il y a en vous une admirable vitalité; et vous portez dans votre souvenir des trésors d’humanité. [...] Si ce qui suit est à la hauteur de certains chapitres de l’*Adrien Zograffi*, je vous réponds qu’il n’y a pas d’incorrections qui tiennent: cette oeuvre s’imposera par la violence du coeur. Elle s’imposera – et peut-être pas en France, ou par la France, d’abord – mais sûrement en Europe”.

Aflând că Istrati va fi, în curând, în trecere prin Lausanne, Rolland îl invită, în sfârșit la Villeneuve. Mai mult decât atât, îi va reține el însuși o cameră la Hôtel du Raisin. Apropiata vizită nu-l lasă deloc indiferent nici pe altfel anti-sentimentalul Romain Rolland. Cu două zile înainte de sosirea lui Istrati, îi scrie – destul de entuziast – lui Alphonse de Châteaubriant despre acest personaj aproape neverosimil din Balcani:

„Je viens de lire un étonnant manuscrit d’un Balkanique, dont je crois t’avoir parlé: ce Roumano-Grec, Istrati, qui s’est coupé la gorge il y a deux ans (il a survécu: il a plus de neuf vies, comme le chat). Il a vécu la pire misère, mais les suprêmes exaltations – roulé par tout l’Orient –, comme les plus extraordinaires –, traversé toutes les épreuves, soulevé la flamme d’amour (amitié). Dans un premier volume manuscrit de 400 pages, il raconte la première partie de ses Souvenirs. C’est criblé de fautes d’orthographe (en français), mais fourmillant de génie. Plusieurs chapitres (dont chacun pourrait se publier à part) forment des nouvelles dignes du meilleur Gorki – et, presque, de Tolstoï, dans ses récits populaires. Je pense avoir prochainement sa visite et je veux le forcer à poursuivre son œuvre, sans laisser le temps à la critique d’en refroidir le brasier”<sup>11</sup>.

Istrati ajunge la Villeneuve pe 22 octombrie („după mai mult de trei ani de așteptare și mai mult de douăzeci și cinci de ani de năzuințe”), propunându-și să rămână aici nu mai mult de opt zile<sup>12</sup>, precizează într-o scrisoare pe care i-o trimite de la hotel, chiar în după-amiaza sosirii, lui Rolland, pe care îl previne că, ținut la pat de agravarea unei răceli ce i-a „prins plămânul drept între două lame de cuțit”, nu-și va putea părăsi camera chiar de a doua zi. Cum au decurs lucrurile în zilele următoare aflăm nu atât din corespondența celor doi scriitori, cât dintr-o serie de cinci ample scrisori trimise de Istrati, în perioada șederii la Villeneuve, prietenilor săi de la Paris, Georges și Marthe Ionesco<sup>13</sup> – texte pe care le scrie transportat, în

<sup>11</sup> Villeneuve, 20 octombrie 1922 – a se vedea *Cahiers Romain Rolland. L’un ou l’autre. II. Correspondance entre Romain Rolland et Alphonse de Châteaubriant. 1914–1944*, Préface et annotations par L.-A. Maugendre, Cahier 30, Édition Albin Michel, 1996, p. 253.

<sup>12</sup> Istrati va rămâne la Villeneuve două săptămâni.

<sup>13</sup> Cele cinci scrisori au fost incluse în volumul: Panait Istrati, *Le Pèlerin du cœur*, Édition établie et présentée par Alexandre Talex, Gallimard, 1984. (Versiunea românească a apărut, sub titlul *Pelerinul inimii* – antologie, cuvânt-înainte, prezentări și traduceri de Alexandru Talex –, București, Editura Minerva, 1998.)

stare de frenezie. Aceste scrisori urmează, fără excepție, aceeași strategie narativă: încep prin regretul autorului lor de a nu fi capabil să se exprime prea limpede și prea pe larg în acele momente de emoție intensă, pentru a continua – dezmințindu-și, deci, premisele – pe foarte multe pagini, cu dări de seamă minuțioase. Relatarea propriu-zisă e precedată de puneri în scenă dramatice: epistolierul „plânge neîncetat”, aplecat asupra paginilor scrisorii (*J'écarte sans cesse mon visage pour ne pas mouiller le papier de mes larmes*), se simte, simultan, „cel mai fericit și cel mai nenorocit om” în timp ce evocă „scânteierile imateriale”, „divine” ale personalității „Călugărului de la Villeneuve”.

Prima – îndelung așteptata – întâlnire dintre „doi oameni care vin din două puncte opuse ale ierarhiei sociale, dar care trăiesc, unul ca și celălalt, în același spirit”<sup>14</sup> are loc în după-amiaza zilei de 25 octombrie. Timp de două ore („de la 4 la 6 și jumătate”), Istrati trăiește ca în Empireu la Vila Olga – o locuință „cochetă”, „nu foarte spațioasă și încărcată de mobilier”, cu un etaj și cu ferestre ce se deschid către o perspectivă dominată de un lac, de castani și de munții din fundal. Un bărbat înalt, cu pălărie și ochelari, „îmbrăcat cu un palton gri închis”, îl întâmpină, în capul unei scări interioare, cu brațele întinse și cu o călduroasă strângere de mână (– *Eh bien! Istrati, vous voilà enfin!*). Oaspetele înregistrează cu aviditate tot soiul de amănunte care au legătură cu „decorul” întâlnirii și, mai ales, cu gesturi discrete și abia întrezărite reacții, cu propriile tresăriri – retrăite acut în momentul transcrierii – și cu acelea, bănuite, ale interlocutorului. În salonul unde se servește masa, mobilele sunt „solide, masive”, totul trebuie să se potrivească, s-ar zice, cu spiritul voluntar, bine organizat, deloc ezitant al gazdei. Rolland își apropie fotoliul de al oaspetelui, care-i percepe tulburat apropierea genunchilor (*Il apporte son fauteuil, nos genoux se touchent presque...*), în timp ce acesta vorbește „cu volubilitate, familiar”, deși cu o voce „prea puțin viguroasă, mai degrabă slabă” (ce arată că discuția nu s-ar putea prelungi prea multe ore). Istrati e mișcat de mici, semnificative gesturi curtenitoare: i s-a pregătit cel mai bun ceai (*J'ai fait de mon mieux pour trouver le meilleur thé, sachant par votre livre l'importance qu'il a pour vous, mais je ne sais pas si vous le trouverez aussi bon que celui de Braïla*, îl asigură gazda) și i se dăruiește drama *Le Temps viendra*, cu dedicația *À Istrati, / En amical souvenir de notre premier rencontre*. Discută cu Rolland despre un articol răuvoitor al lui Troțki, despre cât de puțini oameni de bună-credință există în toate straturile sociale, despre Gandhi, „apostolul modern al Indiei” și, în trecut deocamdată, despre manuscrisul primelor povestiri ale lui Adrian Zografii.

A doua vizită la Vila Olga, în după-amiaza următoare, îi procură lui Istrati impresii împărțite: atitudinea lui Rolland i se pare mai rezervată decât în ajun, mai formală – poate și pentru că de față se mai afla și un alt oaspete, o oarecare domnișoară Marguerite Bienz, din Elveția, actriță amatoare, călătoare prin lumea

<sup>14</sup> Panait Istrati în scrisoarea din 26 octombrie 1922 adresată soților Ionescu, vezi *Le Pèlerin du cœur*, ed. cit., p. 117 [trad. m.].

largă și filantropă dedicată cauzei URSS (publicase de curând un volum, *Le Don des artistes d'Occident aux enfants russes*, pe care Rolland îl recomandă călduros în corespondența cu Gorki). Domnișoara Bienz tocmai l-a întâlnit pe Gorki într-un sanatoriu din Germania și povestește, cu detașare mondenă, că autorul *Vieții unui om de prisos* nu vorbește nicio limbă străină. Reacția stupefiată a lui Istrati și contra-reacția amuzată a lui Rolland sunt descrise într-o scrisoare din 27 octombrie adresată soților Ionescu:

„– Comment, m'écriai-je, après vingt ans de liberté, Gorki n'a pas encore appris une langue européenne?

– Mais, mon cher Istrati, fait Rolland, tout le monde n'a pas votre facilité à apprendre les langues!... Moi-même, j'en parle peu, bien que j'en lise plusieurs!... Vous écrivez en français après six ans de pratique sans avoir consulté une grammaire, c'est phénoménal!... [...] Mon ami Istrati vient d'écrire une œuvre d'un haute porté artistique, plusieurs chapitres sont égaux aux meilleurs de Gorki”<sup>15</sup>.

Tușat de unele aprecieri ale amfitrionului și derutat, în același timp, de privirea acestuia, care e când severă, distantă, când, dimpotrivă, de o căldură „paternă”, Istrati nu-și poate cenzura totuși un anumit sentiment de mândrie pentru ținuta pe care nu se îndoiește că a avut-o în discuția cu Rolland, mai ales că – ține să sublinieze în scrisoarea trimisă prietenilor săi – nu oricine face față unei întâlniri cu scriitorul solitar de la Villeneuve:

„Personne n'est de taille à résister longtemps à cet homme, et voilà l'explication de sa solitude. Romain Rolland est un brasier qui vous dévore, sans que vous vous en aperceviez, comme vous étiez une simple noisette!... À moins que l'on soit une nullité, un sot, votre personnalité se consume et s'anéantit à son contact, malgré vous, malgré lui. Et soyez-en fiers, vous – s'il ne m'est pas défendu à me tenir sur mes jambes sur ce sommet peu fréquenté par les excursionnistes de l'Art...”<sup>16</sup>.

Punctul culminant al acestei serii de după-amieze petrecute la reședința de la Villeneuve a lui Rolland îl reprezintă un prânz oferit în cinstea oaspetelui pe 28 octombrie (și descris „la cold”, chiar a doua zi, în scrisoarea către Marthe și Gheorghe Ionescu). Micul festin – „o întreagă artilerie gastronomică”: „supă, pește cu maioneză, budincă, cremă de ciocolată etc.”, totul stropit cu un vin alb „cu parfum de nectar”, turnat în paharul musafirului chiar de „mâna sfântă a celui care a scris *Jean-Cristophe*” – e însoțit de povești depănate ca între prieteni și de confesiuni cu subînțelesuri, dezvăluind pe alocuri discrete autojustificări din partea amfitrionului, care găsește acum ocazia de a relua în cuvinte mai calde mai vechi explicații formulate pe cale epistolară; deși tulburat, Istrati observă cu acuitate nuanțele, transcriind ulterior cu amănunte sugestive frazele lui Rolland:

<sup>15</sup> *Le Pèlerin du cœur*, ed. cit., p. 123.

<sup>16</sup> *Ibidem*, p. 122.

„– Je me suis fait une seconde nature... Il y a en moi deux hommes: celui-ci (et il porta la main au cœur) et celui-là (et il prit son front dans sa main, me cachant, pendant quelques secondes, son visage). Au commencement, celui d'en bas faillit l'emporter sur l'autre... Finalement, celui d'en haut le domina... Heureusement!... (...)

Oui, heureusement. (...)

Vous avez votre vie, Istrati; moi, j'ai la mienne... Vous vous êtes sauvé, en tenant tête à l'orage avec votre coeur. Chez moi, ce fut le cerveau qui m'apporta le salut...<sup>17</sup>.

Istrati se simte transportat în „ținuturile celeste unde domnește atmosfera Iubirii pure”. La cafea, supremă dovadă de afecțiune!, gazda îi oferă o cutie cu țigarete și îi îngăduie să fumeze „ca acasă”: *Fumez chez moi comme chez vous et... rappelez-vous-en!* – gest ce îi apare cu atât mai semnificativ, cu cât, la plecarea din Paris, P.-J. Jouve îl avertizase că Rolland nu suportă tabacul. Gâtuit de emoție, Istrati varsă lacrimi și îi sărută mâna magistrului care, cu mâna cealaltă, îl mângâie pe creștet și îl roagă să povestească ceva. Zile de-a rândul, în corespondența cu prietenii săi, privilegiatul nu va conțeni să elogieze „duioșia paternă” pe care i-o arătase „acest mare om”. Pe 2 noiembrie, la sfârșitul unei cine de rămas bun ce durase nu mai puțin de cinci ore, Rolland își reînnoiește sfaturile (*Je ne cesse pas de vous répéter, Istrati, écrivez, écrivez sans arrêt!*) și îi arată o scrisoare primită în tinerețe de la Tolstoi (care i se adresa cu „Dragul meu frate”) – scrisă în franceză și datată 4 octombrie 1887. Istrati e convins că trăiește un moment simbolic, care îl propulsează dintr-un timp al anonimilor într-o istorie a „oamenilor mari”. La vederea respectivului document, primul său impuls e să-și amintească ce vârstă avea și cu ce se ocupa la data la care Tolstoi îi scria tânărului său confrate francez un mesaj de afectuoasă încurajare și să măsoare distanța dintre copilul născut într-o provincie obscură și maturul invitat să-l cunoască pe fostul discipol al lui Tolstoi:

„Une longue et noble lettre (...) qui est datée du 4 octobre 1887. Je n'avais que trois ans, moi, à ce moment-là, dans la petite ville ignorée de Braïla. Trente-cinq ans plus tard, la destinée voulut que je la tienne... entre mes mains!... Et Rolland ajouta:

– Tolstoi a fait cela avec moi, hier. Je le ferai avec vous aujourd'hui. Et vous, Istrati, vous le ferez demain avec d'autres âmes!... C'est le plus noble des héritages!”<sup>18</sup>.

Istrati pleacă de la Villeneuve încă și mai îndrăgostit de imaginea unui Romain Rolland ideal și, cum notează într-o scrisoare din 6 noiembrie adresată magistrului, cu „duiosul regret al unei despărțiri pline de speranțe”. (Se vor mai revedea, în treacăt, doar de două ori, în aprilie 1926 și în iunie 1929.) Revigorat

<sup>17</sup> *Ibidem*, p. 131.

<sup>18</sup> *Ibidem*, p. 136.

pentru o vreme, se întoarce la Paris unde, primit ca un frate în casa soților Ionesco (cărora le face bucuria de a le aduce o dedicație a lui Romain Rolland pe un exemplar din *Colas Breugnon*), reîncepe să scrie, cu sporită însuflețire: în decembrie, îi va trimite magistrului câteva capitole din *Chira Chiralina*.

Cu ce impresie rămâne Rolland în urma vizitei lui Istrati putem afla dintr-o scrisoare a acestuia din urmă către Alphonse de Châteaubriant (din 11 noiembrie 1922): scriitorul „româno-grec”, om cu o „personalitate puțin obișnuită”, „un vulcan de pasiuni”, l-a „interesat mult” prin ceea ce „a văzut, simțit și suferit”, printr-o „formidabilă vitalitate” (proprie balcanicilor, crede Rolland). Aprecierile sunt, aici, cu o nuanță, parcă, mai entuziaste decât în scrisorile adresate lui Istrati:

„Quand on l’a entendu, quelques heures, raconter les hommes qu’il a connus et les événements par où il a passé, on trouve que les âmes et les œuvres de nos plus notoires confrères sont des lueurs de veilleuses dans de chambres de malades. Seul ton *Aoustin* pourrait fraterniser avec ces paysans daces et ces grands vagabonds. (...) Il a le génie du récit. Il vit en récitant. Il mourra en récitant. (...) Il faut absolument que je l’aide à publier ses manuscrits. Il y a là de quoi alimenter quarante Tharaud; et pas un des quarantes n’attendrait à la grandeur de ces pages”<sup>19</sup>.

Între aceste elogii se strecoară, la un moment dat, un pasaj bizar în care exaltarea lui Istrati e interpretată cel puțin ambiguu: *Mon Dace est tout à fait colonne Trajane. En me quittant, il m’a embrassé les cuisses. Je m’imagine aussi un peu comme lui les vieux aèdes*”. Raționalul Romain Rolland intră astfel la rândul său într-un joc riscant al ficționalizării Celuilalt.

### „Oedipianismul” unui om din Est

S-a speculat mult, pe linia psihanalitică, în privința relației Istrati–Rolland ca relație între fiu și tată, între orfanul aflat în căutarea tatălui ideal și părintele simbolic. Elisabeth Geblesco a analizat într-o carte tributară teoriilor lui Lacan modul în care „metafora tatălui” dă coerență literaturii istratiene<sup>20</sup>. Ideea nu e tocmai nouă; o dezvoltase, cu mai bine de o jumătate de secol înainte, Petre Marcu-Balș [Petre Pandrea] într-un articol din „Viața românească” (1928): *Complexul lui Oedip la Panait Istrati*. Eseistul interbelic arăta cum, adăugându-se absenței tatălui, o exagerată afecțiune maternă a dus, în cazul lui Istrati, la „identificarea și fixarea feminină” și, pe cale de consecință, la apropierea unor „sentimente și trăsături caracterologice identice”. Marcu-Balș face o analogie între „complexul lui Leonardo da Vinci”, pictorul gășind în protectorul său, Ludovico Sforza, un

<sup>19</sup> *Cahiers Romain Rolland. L’un ou l’autre II. Correspondance entre Romain Rolland et Alphonse de Châteaubriant. 1914–1944*, ed. cit., p. 257.

<sup>20</sup> Elisabeth Geblesco, *Panait Istrati et la métaphore paternelle*, Préface par Jean Bellemin-Noël, Paris, Anthropos, 1989.

înlocuitor ideal al tatălui, și relația dintre Panait Istrati și Romain Rolland: atât la Leonardo da Vinci, cât și la Istrati, ca și la alți doi scriitori contemporani cu acesta din urmă, André Gide și Maxim Gorki (în această serie înscriindu-se și Proust), figura maternă atotprezentă și atotputernică (în ocurență cu figura *absentă* a Tatălui) este centrală, ambii trădează trăsăturile „oedipienilor”: „*instabilitate [...]*, feminitate, tendință spre duioșie, delicateță extremă [...], virtuală sau reală comportare de homosexualitate pasivă și predilecție în cazul când are talent de scriitor pentru aceste cazuri”<sup>21</sup>. Marcu-Balș face însă o precizare:

„*Nu poate fi socotit [...] capitolul nostru psihanalitic ca o încercare de Erostat împotriva lui Panait Istrati, singurul nostru romancier cu mare reputație europeană. Și nici nu ne însușim pretenția altor discipoli ai lui Freud, care prin patografia sexuală a scriitorului cred că înlocuiesc definitiv critica literară. E o exagerare inutilă. [...]*”

E regretabil, desigur, că trebuie intrat în detalii așa de intime și – personal – avem o mare jenă, de aceea cu greu ne vom decide să aplicăm metoda și la alți scriitori români (Eminescu îndeosebi). Suntem absolviți în cazul de azi prin splendidele efuziuni autobiografice ale lui Istrati, care îngăduie să privim mecanismul creației lui și să explicăm anumite caracteristici”<sup>22</sup>.

Eseistul explică debutul literar târziu al autorului prin deja invocata „fixare infantilă în complexul matern”: eliberată de inhibiții, forța creatoare a acestuia nu s-a putut manifesta decât după moartea mamei (instanță castratoare), deși, trecut prin experiența publicisticii, Istrati avea, din tinerețe, exercițiul scrisului. Ipoteză de luat sub beneficiu de inventar. Pentru a-și ilustra demonstrația, Marcu-Balș trimite la un episod evocat deseori, cu patetism, de scriitor: aflat în Elveția, în primăvara lui 1919, la puțină vreme de la externarea din sanatoriul Sylvanne-sur-Lausanne, vestea morții Joitei Istrati îl aruncă în depresie. În confesiunile pe care le va face în anii următori, va sublinia constant legătura dintre bulversarea provocată de acest eveniment tragic și hotărârea de a scrie literatură, pe ultima punând-o mereu în relație cu descoperirea cărților lui Romain Rolland. Convins, la modul mistic aproape, că nu există coincidențe, că orice eveniment trebuie să aibă o rațiune a sa ascunsă, e cu atât mai tulburat de ideea că lectura *Vieților oamenilor iluștri* și a lui *Jean-Cristophe* a venit la momentul potrivit, căci iată:

„Mama – marea mea dragoste, singura care mă mai ținea în picioare – murise în aceeași săptămână cu mama celui care-mi vorbea, prin gura lui Jean-Cristophe, despre deznădejdea filială, aceeași în toate inimile iubitoare, despre pustiul ce ne cuprinde în ziua când nu mai avem pe cine iubi.

<sup>21</sup> Petre Marcu-Balș, „Complexul lui Oedip la Panait Istrati”, în „Viața românească”, nr. 10–11, octombrie–noiembrie 1928, p. 119.

<sup>22</sup> *Ibidem*, p. 122.



Nu mai avem pe cine iubi? Ba da, pe Romain Rolland. [...] În picioare, prietene!”<sup>23</sup>.

De la începutul corespondenței cu Rolland, din martie 1921, Istrati își va semna uneori scrisorile cu un călduros *Votre fils*. Alteori, într-o dispoziție extrem-sentimentală, își va încheia *en beauté* epistolele prin câte o frază precum *Je suis, à vos genoux, celui qui vous aime sans limites*. Scriitorul însuși le oferă biografilor și exegeților săi o cheie de lectură. Indicii în sprijinul unei interpretări a operei istratiene în funcție de obsesia ordonatoare a figurii Tatălui sunt la tot pasul în textele autorului, lăsate la vedere chiar de acesta. Nu e sigur însă că o cheie lăsată cu ostentație la îndemână este și cheia potrivită. Sunt, de aceea, îndreptățite rezervele pe care, într-o prefață la volumul de corespondență Panait Istrati-Romain Rolland (*Passion et politique*), Roger Dadoun le formulează apropo de demersul psihanalitic al lui Elisabeth Geblesco (citată, altminteri, ca o contribuție prețioasă la exegeza istratiană):

„Cependant, fixer Rolland dans une attitude paternelle et Istrati dans une posture filiale, quelque intérêt réel que puisse offrir ce type traditionnel de rapport, risquerait de laisser échapper la dimension la plus forte de la relation Istrati-Rolland, qu'on pourrait qualifier de *dimension énergétique* ou *passionnelle*. Si la Loi que cherche à élaborer Istrati dans sa demande à Rolland est avant tout une Loi interne, susceptible de régler son propre développement, de rythmer son organisation propre, elle mérite d'être qualifiée plus de filiale que de paternelle; psychiquement, irons-nous jusqu'à dire, il n'y a de véritable Loi que du Fils [...]. Mais cela même ne suffit pas pour caractériser la plénitude de la relation Istrati-Rolland – il conviendrait, crayons-nous, d'y relever une dimension fraternelle déterminante: à la fois, pourrait-on dire, une dimension gémellaire (union et complicité des jumeaux) et une dimension autrement meurtrière, celle des frères ennemis. Et la fraternité que nous cherchons ici à introduire est celle de la passion”<sup>24</sup>.

Dadoun tinde să vadă în Rolland o structură la fel de „pasională” ca și aceea a corespondentului său, doar că, în cazul autorului lui *Jean-Cristophe*, această pasionalitate, mult mai bine supravegheată, s-ar ascunde în spatele unei măști, foarte înșelătoare, a raționalității. Din această perspectivă, relația celor doi e percepută ca simetrică, alternând sentimentul „gemelării” cu acela al concurenței. Similaritățile de natură psihologică și/sau spirituală nu implică, însă, și *status*-uri sociale analoge sau poziții simetrice în interiorul relației „de putere” (în sens foucauldian) ce guvernează, subteran, orice schimb intersubiectiv. Exegeții trece parcă prea ușor peste diferențele, nu puține, ce-i despart pe cei doi scriitori. Polemică, subtila demonstrație a lui Roger Dadoun propune ca alternativă la modelul relației tată-fiu, relație de subordonare și dominare – în funcție de care

<sup>23</sup> Panait Istrati, *Cei „trei” Rolland ai mei*, loc. cit., p. 233.

<sup>24</sup> Roger Dadoun, *Passion et politique*, în *Correspondance integrale Panait Istrati-Romain Rolland. 1919-1935*, ed. cit., p. 11.

a fost citită interacțiunea dintre Rolland și Istrati –, un model al comunicării ca între „frați”, presupunând un echilibru de forțe, armonizare și reciprocitate, conform unei eshatologii de sorginte creștină ce prevede instaurarea unei lumi ideale, a *fraternității* perfecte, posibilă odată cu anularea oricăror tensiuni și a oricăror clivaje. Despre o lume fără clase sau caste, construită pe un alt principiu decât acela al antinomiei dintre „cei slabi” și „cei puternici”, vorbește – e adevărat – frecvent și Istrati, dar nu atât ca despre o lume posibilă, cât ca despre una dezirabilă, ca despre un ideal menit nu să fie transpus în practică, ci să facă mai suportabil Răul și să împingă înainte o umanitate în mod natural imperfectă. *Dimensiunea energetică sau pasională* a discursului istratian din corespondența cu Romain Rolland trimite, cred, spre un scenariu mai complicat decât acela al unei comuniuni fratern-„gemelare”, întrerupte de episoade ce actualizează o adversitate latentă.

Roger Dadoun refuză să vadă asimetria în relația dintre Rolland și Istrati, refuzând, de altfel, implicit, să pună problema în termenii unor raporturi de putere, deși titlul studiului său, *Pasiune și politică*, ar fi părut că nu exclude o asemenea dimensiune. El aduce în discuție disensiunile politice apărute între cei doi, după ce Istrati și-a mărturisit, la întoarcerea din URSS, îndoielile față de proiectul comunist și nevoia de a se îndrepta spre o altă „flacără”. Nu îi desparte însă pe acești scriitori, cum s-ar crede, doar *o anumită conjunctură istorică*; îi desparte *o întregă istorie* – personală și colectivă deopotrivă. Experiențele unui om din Est sunt, fără îndoială, foarte diferite de cele ale unui occidental; dar diferența cu pricina nu ar fi atât de dramatică dacă nu ar avea în subtext și o valorizare discriminatorie: simbolic (nu geografic), Estul e Marginea disprețuită, Occidentul e Centru, e *axis mundi* – recunoscându-și inferioritatea, primul aspiră să-i fie recunoscută, confirmată, legitimată existența de către celălalt. Între cele două entități, relația nu poate fi decât asimetrică, chiar atunci când marginea se revoltă, forțând recunoașterea, și chiar în ipoteza fericită a unui dialog acceptat. Oricâtă personalitate, oricâtă forță persuasivă ar demonstra primul, nu doar de el depinde propriul succes, hotărâtor e gestul de acceptare sau de respingere al celui de-al doilea. Regulile, ca și marja acceptabilă de abatere de la acestea, se impun la Centru. Relația dintre Istrati și Rolland ilustrează exemplar o narațiune despre un Est subzistând la marginea istoriei și făcând eforturi dramatice de a se sincroniza cu și de a deveni vizibil pentru un Centru ce decide în privința regulilor de joc, pe baza cărora construiește o civilizație. E, din perspectiva marginalului, un raport de *amour-haine*, punând în mișcare un mecanism al „dorinței”, în sens barthesian, în mod repetat frustrate și, de aceea, permanent reactivate. Iar din perspectiva celui de la Centru, relația cu Estul și cu Marginea este una condescendent-magisterială, de compasiune exigentă, prescriptivă și, la rigoare, punitivă, practicând exercițiul suspiciunii și păstrând, profilactic, distanța față de Celălalt. Tipuri diferite de atașament și de raportare la alteritate. De o parte, un entuziasm exploziv, vecin cu imaturitatea afectivă; de cealaltă, reprimarea „matură”, „rațională” a sensibilității. Nu despre „fraternitate”

sau „gemelarietate” este vorba în povestea întâlnirii dintre Istrati și Rolland, ci, în termeni metaforici, desigur, despre o iubire-pasiune ce se izbește de generozitatea condescendentă – și riguros condiționată, altminteri – a obiectului dorinței. Într-un punct, însă, Istrati încetează de a mai fi reprezentativ pentru condiția omului din Est în relația acestuia cu un Occident imaginat ca pământ al făgăduinței și în care își investește toată energia sa pasională: acolo unde, cu toată sfâșierea lăuntrică, refuză legitimarea prin (auto)colonizare și alege să rămână, chiar cu riscul excluderii, el însuși. Fapt pe care, cu toată finețea de spirit, Romain Rolland nu l-a putut accepta:

„Istrati n'est rien de plus qu'un écrivain de grand talent, qui a un cœur ardent et déréglé, aucune valeur de jugement, objectivité nulle, un tempérament toujours emporté par ses amours, ses haines, ses caprices, il est la prou des gens qu'il rencontre et des événements. Je l'ai connu, après qu'il avait tâcher de se suicider par désespoir, j'ai été frappé de son génie artistique qui s'ignorait, je l'ai encouragé à écrire et je l'ai fait connaître. Il m'a témoigné une affection débordante; et puis après, il s'est irrité contre moi, parce que je condamnais sévèrement ce qu'il a écrit contre l'URSS” (scrie Romain Rolland în 1933)<sup>25</sup>.

Descoperim în cuprinsul acestei ample corespondențe scenariul unei iubiri contrariate, de la bun început asimetrice, narațiunea unei intoxicații sentimentale prin iluzionare, sfârșind, previzibil, într-o manieră dramatică. „Povestea” conține un interval de armonie, de comuniune chiar, în preajma apariției *Chirei Chiralina* și câțiva ani după aceea, până la plecarea lui Istrati în călătoria din URSS. De atunci, și mai ales după întoarcere, când Istrati are temeritatea de a pune sub semnul întrebării utopia sovietică, începe declinul relației celor doi scriitori. Acum se văd limitele „raționalului” Rolland, intrat în zodia dogmatismului ideologic, și, tot acum, luciditatea „pasionatului”, halucinatului Istrati, capabil, totuși, să facă deosebirea între o himeră și realitățile de care ia cunoștință. Magistrul său Rolland, căruia realitățile comunismului sovietic îi sunt cunoscute de la distanță, pe cale livrescă, îl dezaprobă cu duritate. Mai ales după ce, respins de vechii tovarăși de idei, Istrati ajunge, în anumite circumstanțe, în preajma celor de la *Cruciada românismului* (dar asta fără a îmbrățișa, fie și din naivitate, vreo formă de extremism). „Non, il n'est pas question que nous nous voyions maintenant, Istrati”, își începe Rolland ultima scrisoare, din 28 martie 1935, căreia autorul *Sposedaniei pentru învinși* nu a mai reușit să-i răspundă. Ultimul paragraf cade, ca o piatră tomală, peste povestea unei prietenii literare:

„Malheureux que vous êtes, quelle folie vous tient donc englué dans la politique, où vous ne comprenez rien, où vous n'avais jamais rien compris!

<sup>25</sup> Romain Rolland, într-o scrisoare către A.G. Viatkine reproducă în *Cahiers Romain Rolland. Gandhi et Romain Rolland. Correspondance, extraits du Journal et textes diverses*, Cahier 19, Éditions Albin Michel, 1969, p. 338.

[...] Une fois pour toutes, retirez-vous de l'action! Vous n'y faites que du mal, aux autres et à vous. Ecrivez vos récits! Si'il est un salut pour vous, il ne peut être que dans l'art".

Cu sau fără sfatul lui Rolland, la 16 aprilie 1935, Istrati „se retrage” definitiv „din acțiune”.

(Paris, iulie 2015)

#### ABSTRACT

This paper aims to analyze two different discourses included in the correspondence between Panait Istrati and Romain Rolland. First of all, Panait Istrati's discourse – a strongly passionate “lover's discourse” (according to Roland Barthes's theory) – that tries to captivate the great French writer thanks to the energy of his creative personality. Secondly, Rolland's discourse: reasonable and severe. This asymmetric relationship has an important cultural meaning that the present paper tries to underline following the rapports between the disciple and the master and also between Occident and Orient.

**Key-words:** *Occident, Orient, disciple and master, colonization/auto-colonization, migrant literature, Roland Barthes.*

(Articolul prezentat este un fragment dintr-o lucrare mai amplă – *Panait Istrati, omul revoltat. Repere pentru o literatură a contestației* –, realizată în cadrul unui program postdoctoral organizat în cadrul Academiei Române: „Cultura română și modele culturale europene: cercetare, sincronizare, durabilitate”, program cofinanțat de Uniunea Europeană și de Guvernul României din Fondul Social European prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007–2013, contractul de finanțare nr. POSDRU/159/1.5/S/136077.)